

2007.10.12.

Lengyel György

Alexander Gerschenkron: A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból

64-77. oldal

- a fejlődési utak alternatíváit vizsgálja
- elveti: pontos előrejelzés, múlt megértése – sémák
- **történelmi kutatás** definíciója: empirikus eredetű hipotetikus általánosítások különböző fajtáinak az empirikus anyagra való alkalmazkodásából és a megfeleltetések pontosságának kipróbálásából áll
  - tipikus szituációk – tipikus kapcsolatok – tipikus kapcsolatok
  - kérdések kiemelése: gazdaságpolitikai döntések → releváns tényezők nagyszámú kombinációjának figyelembe vétele (→ a történész feladata a potenciálisan jelentős tényezők és kombinációk feltárása)
  - a szűklátókörűség korlátozza a megértést (területi és időbeli probléma)

Az elmaradottság elemei

- a fejlett országok mérvadóak az elmaradottak számára, mégis eltérő fejlődési utat járnak be
  - az elmaradott országok iparosítási folyamatának alapelemei:
    - 19. század első fele – I. vh.
    - „relatív elmaradottság”
    - iparosítási folyamat előtt: feszültség¹
      - a gazdasági tevékenységek tényleges állapota,
      - az iparosítási folyamat útjában álló akadályok²,
      - fejlődésben rejlő ígéretek
      - erőforrások megléte/hiánya
    - Veblen: technológiai kölcsönzés / know-how import
    - további szempontok:
      - a munka tőkejavakkal szembeni olcsósága
      - stabil munkaerő (megbízható, kiformalódott társadalmi csoport)
      - a technológiailag legfejlettebb eszközök használatában rejlő előnyöket a munkamegtakarító hatás nem semlegesíti, hanem felerősíti
      - gyors vs. lassabb alkalmazkodás
      - modern technika alkalmazása → üzemméretnövekedés
- az ipari forradalom definíciója:** az az eset, amikor az ipari növekedés ütemében váratlan, tekintélyes gyorsulás áll be + széles fronton indul be

¹ preindusztriális feltételek ↔ iparosításból várt előnyök → ez legyőzi a korlátokat és felszabadítja az erőforrásokat

² pl. intézményi akadályok, politikai megosztottság, jobbagyság

- **Toynbee** kihívás-válasz³ terminusai → minden emberi közösséget időközönként különböző kihívások érnek: ezek részben környezeti kihívások, részben pedig a szomszédos közösségektől, részben pedig magából a közösségből származnak. Nagyon lényeges a kihívásnak az erőssége. Ha túl gyenge, akkor válasz nélkül marad, míg ha túl erős, ez meghaladja az illető társadalom erejét, ez pedig összeroppanáshoz, megsemmisüléshez vezethet. Az optimális nagyságú kihívás ellenben a vele szembesülő civilizáció továbbfejlődését eredményezi. A sikeres civilizációk életének Toynbee-nél is meghatározott fázisai vannak. Három ilyen különböztet meg: 1. *a civilizáció megszületése* 2. *a civilizáció növekedése* 3. *a civilizációk megropppanása*. A hanyatlás időszakába lépő civilizáció a benne élő népeket egyetlen nagy egységes világállamba fogja össze. Ez többnyire csak fegyverrel lehetséges. Toynbee Spenglerhez hasonlóan alapvető jelentőséget tulajdonít a civilizációk életében a spirituális tényezőnek, a vallásnak. A vallás ugyanis sok esetben összekötő hídként vagy kapocsként funkcionál két egymást követő civilizáció között.

- segíthet: iparosítási ideológiák, intézményi eszközök használata

Bankok

Franciaország: III. Napóleon → relatív gazdasági stagnáció vége

1860. Cobden-Chevalier-egyezmény⁴

hitelszervezet (lásd vasút, városmodernizáció)

Crédite Mobilier ↔ Rothschildok

→ 1867. csőd, de a „régiből”⁵ csak úgy tudta megdönteni az „új vagyont”, hogy átvette a funkcióit

→ CM tőkéje < ipari értékpapírai (függés a tőzsdétől)

német/osztrák/olasz bankok → szoros kapcsolat a vállalatokkal (befolyás: „bölcsőtől a koporsóig”)

Anglia: nem használták a bankrendszert hosszú távú beruházási célokra (mert volt máshonnan elég ösztönző)

- relatív elmaradott gazdaság – a tőke szűkös és diffúz⁶
  - bizalmatlanság
  - nagy kényszer a méretnövelésre
- bizonyos iparágak preferálása (nehézipar)
- banki egyesülések → ellenőrzés a versenyző vállalatok felett (központosított ellenőrzés → kartellek)

³ challenge-response → <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/Tarsfil/Civil1.htm>

⁴ a XIX. század szabadkereskedelmi rendszere

⁵ állami kölcsönkibocsátások, külkereskedelmi tranzakciók; CM → ország iparosítása és vasúti beruházások

⁶ nem koncentrált, szétszórt

Az állam

- 1.) olyan elmaradott országok, ahol az ipari fejlődés nem összehasonlítható vonásai fedezhetők fel (pl. Dánia)
- 2.) olyan országok, ahol az elmaradottság alapelemei olyan hangsúlyozott formában jelennek meg, hogy más intézményi eszközhasználatra van szükség (pl. Oroszo.)
  - 1861. jobbágyfelszabadítás
  - előtte: hirtelen megnövekedett terület – háborús szükségletek ↔ gazdasági állapotok
  - állam, mint elsődleges hajtóerő
  - háborús szükségletek befolyása a fellendülésekre
  - teher (ki melyik periódusba esett)
  - elnyomás
  - stagnáció
  - „megtorpant civilizáció”
  - gyors iparosítási politika: magas rátájú, gyors növekedés a 19. század végéig, adórendszer újjászervezése; rubel stabilizációja és aranystandard → külföldi részvétel biztosítása az orosz iparfejlődésben
  - nincs bankrendszer → állami szerepvállalás (csak nehézipar)
  - nincs üzleti becsület → általános bizalmatlanság
  - bürokrácia: hozzá nem értés, korrupció

OMM: a magyar rész tudatosan a könnyűiparba lett taszítva

Az elmaradottság fokozatai

- a tőkeritkaság feltételei eltűntek
- ipari vállalatok elszakadása a bankoktól
- Oroszo.: bankok megjelenése (kereskedelmi bankok⁷)
állami szerepvállalás csökkenése

A megkésett iparosítás ideológiái

Saint-Simon → korporatív állam, melynek politikai funkcióit ipari vezetők gyakorolják
→ „kapitalista – szocialista”

---

⁷ Russian Deposit Bank

Előadás

Marx: tőkefelhalmozás → modernizáció, iparosítás

Gerschenkron: unilineáris⁸ fejlődési séma kritizálása

az elmaradottság fokától függően az egyes gazdaságok eltérő kihívásokkal szembesülnek és eltérő intézményi eszközökkel szolgálnak

- a fejlődés centrumában az önálló vállalatok állnak
- a 19. században változnak a társadalmi fejlődés problémái (pl. rendiség megszűnése)
- a bankok állnak a centrumban (felhalmozott tőkével való rendelkezés)

Németország: érdekszövetség bank és vállalat között

Franciaország: új banktípus: C.M., „régí vagyon” vs. „új vagyon” – funkcióátvétel

Oroszország: intézményi és társadalmi korlátok sokkal jelentősebbek

nincs protestáns üzleti hagyomány (becsületesség)

nélkülözhetetlen intézmény: állam → reformok megkezdése

- 1.) legnagyobb megrendelő az állam (Sombart: piacteremtő funkció)
- 2.) jogi környezet megteremtése az iparosítás, modernizáció számára (lásd: jobbágyság eltörlése, egyéb törvénykezések)
- 3.) beruházások teremtése / támogatása
→ lendület
→ investícióigényes területek: infrastruktúra és nehézipar

Ideológia vs. gyakorlat

Anglia: magától értetődő folyamatok (God save the King – God save the Industry)

Kikből lesznek a vállalkozók?

- '80-as évek gazdasági válsághelyzet
→ a gazdasági reformok a vállalkozói szabadság kiterjesztése felé mutatnak + politikai reformok
- a második gazdaságban tevékenykedők körének kutatása
- túlóra, fizetéskompenzáció, munkaközösségek → *kvázi vállalkozások*

1988-as felmérés: szívesen lenne-e vállalkozó? (a potenciális vállalkozói kör kutatása)

- előzmény: USA a II. vh után: több mint 50 %, Mo. '88: a megkérdezettek 25 %-a

- mi áll az elutasítás mögött? → ideológia / félelem / tudatlanság

- a pvk felülreprezentált a magasabb iskolai végzettségűek és a szakmunkások között, a közép- és alsóvezetők inkább, míg a felsővezetők kevésbé szívesen lettek volna vállalkozók; a szakértelmiségiek közül jellemzően a gazdasági, műszaki területeken dolgozók hozzáállása volt pozitív, míg a szakmunkások között a gyakorlati szakemberek lettek volna szívesebben vállalkozók; a betanított és segédmunkások, a felsővezetői és a fehérgalléros (mint jellemzően adminisztratív tevékenységű alkalmazottak) nem;

az idősek (túl az aktív koron) kevésbé, míg a fiatalok inkább

a nők kevésbé, a férfiak inkább

az elutasítás: nyitott kérdéssel (ha nem lenne vállalkozó, miért nem?)⁹

- 1.) objektív okok (intézményi feltételek hiánya, nem elég biztonságos politikai környezet, bürokrácia bonyolultsága, tőkehiány)
- 2.) szubjektív okok (kockázatkerülő magatartás, személyes aspektusok: „nincs tehetségem/tudásom/képességem”, „túl idős vagyok” – egészségi állapot)

1990.: újabb felmérés (akkor már nem absztrakt kérdés)

- nem szerepelt az „attól függ” kategória
- több mint 40%

⁸ egyvonalú → a modern, fejlett(ebb) országok mindig mintául szolgálnak

⁹ objektív okok < szubjektív okok, mert az objektív okok megváltoztathatóak

- személyes vs. társadalmi jövőkép: '80-as évek – személyes: romló, de még mindig jobb, mint a társadalom egészéé (pesszimista várakozások)
- párttagság és vállalkozás: összességében a támogatottság nem tér el a többi emberétől; a nagyobb rész mellette van; → az ideológiai sztereotípiák nem játszottak jelentős szerepet az elutasításban
- a '90-es években a vállalkozói kedv csökkent, majd alacsonyabb szintre állt be, mint a '80-as években (pedig megfelelőek a piaci körülmények)

↳ a gazdasági válság elhúzódott (nagy kockázat, kis piaci lehetőség)
már nem absztrakt kérdés: tapasztalat - idő, energia, bizonytalanság, kockázat,

felelősség

vállalkozni ≠ sikeresnek lenni [tanulási folyamat]

kb. 800.000 fős vállalkozói osztály létrejött → pvk csökkenés

'90-es évek közepe: ha nem lenne vállalkozó, miért nem?

- szubjektív tényezők < objektív tényezők
- csökkent a vállalkozói kedv
- a de facto vállalkozói osztály: szakértelmiségiek és szakmunkások / jellemzően mellékállásban
- mit csináltak a profik? → tartalékok felhasználása a háztartásban; a nyereség visszaforgatása nem jellemző; telephely és háztartás megegyezik
- kétféle motívum
  - akik jobbnak tartották a perspektívákat illetve a jövedelmet
  - akik rosszabbnak tartották, azok is
- → a szélsőséges pólusok az átlagnál inkább vágtak volna bele
- 40% = akik a munkanélküliség elől menekültek ebbe (kényszervállalkozók) + akik azt vízionálták, hogy megszűnik a munkahelyük / állásuk
- '93-'96-os panelvizsgálat: 1/3-uk szűnt meg a 3 év alatt:
  - akik kényszervállalkozók voltak, inkább megmaradtak (nem innovatív vállalkozások, csakis a túlélés a szempont)
  - kényszervállalkozó: 1. munkanélküliből lett az (inkább elvérzett), 2. aki azt vízionálta (proaktív): inkább megmaradt
- napjainkban: 1/4-es arány; a közmegítélés vegyes (az üzleti becsület normája nem elég elterjedt)

Szeminárium

- kétféle álláspont a történelemről: 1. abszolút bizonyosság (a múlt tökéletesen megérthető), 2. a múlt dinamikus, változó, újraértelmezhető
  - Olaszország: minden szempontból elmaradott
    - eltérő intézményi eszközök
    - erőforrásokkal való ellátottság
    - eltérő norma- és értékrendszer
    - politikai helyzet
    - elmaradottság foka
    - termelési struktúra
    - állam preferenciái
    - intellektuális légkör, uralkodó eszmék és ideológiák
- beruházás: infrastruktúra / vasút – acélipar, vaskohászat
elmaradottság további okai: vámtarifarendszer; búza, acél, pamut – de nem volt jelentős

befektetés

- Németország: „nagy nekilendülés”: 1860-as évek, ugyanez Oroszo.: 1890-es évek¹⁰

Az iparosítás ideológiái:

Anglia – liberalizmus (John Locke)

Franciaország – saint-simonista szocializmus

Oroszország – ortodox marxizmus

Olaszország – nincs ideológia

Németország – nacionalizmus

Olaszo.: a vállalatok nem tudtak függetlenedni a bankoktól

Oroszo.: a vállalkozásokkal szembeni attitűd negatív (bizalmatlanság)

Vállalkozásokkal kapcsolatos attitűdök

T. Parsons – szerepelmélet, internalizálás¹¹

Olaszo.: támogatja a pamutipart

Franciao.: adóbérlési kapitalizmus – az adóbérlőkkel szembeni attitűd: gyűlölet¹²

Oroszo. emberideálja a paraszt; a vállalkozók saját magukkal szemben büntudatot éreztek¹³
deviánsak-e a mainstream-hez képest? viselkedésben igen, attitűdben nem

---

¹⁰ a könyvben 1880-as évek!

¹¹ lásd: függelék

¹² Bűn és bűnhődés – a gyilkosság alapja

¹³ Isten csúszópénzei

FÜGGELÉK

<http://www.mtapti.hu/mszt/19944/varine.htm>**Szociológiai Szemle 1994/4. 3-20.***Váriné Szilágyi Ibolya***G. H. MEAD EREDETI SZEREPFOGALMA ÉS KÉSŐBBI VÁLTOZÁSAI***

A hatvanas évek szociálpszichológiájában az attitűd mellett alighanem a szerep fogalma örvendett a legnagyobb népszerűségnek, noha igen változó tartalommal és gyakran ellentmondó gondolatrendszerrel a háttérben jelent meg. S bár ez a népszerűség a nyolcvanas-kilencvenes évekre észrevehetően csökkent, a szerepelméletek ma is jelentős mértékben formálják a társadalomtudományi gondolkodást. Ezért érdemes felidézni a fogalom elterjedésének és átalakulásainak történetét - G. H. Meadnek, a szimbolikus interakcionizmus atyjának eredeti szerepfelfogásához viszonyítva. Annál is inkább, mert - amint az a továbbiakból remélhetőleg kitűnik - épp legnagyobb népszerűsége idején maga a szerepfogalom és az az összefüggésrendszer, amelyben a szerepjelenségeket vizsgálták, sok tekintetben szegényesebb és felszínesebb volt az eredeti meadi értelmezéshez képest. Ez utóbbi ugyanis nemcsak az empátiát, a Másik ember helyzetébe való beleélést tartalmazta - ennek egyetemes szükséglete mellett érvelve -, hanem a követőknel mélyebben megvilágította a szerep és a cselekvés kapcsolatát. A visszatekintés nem pusztán pszichológiatörténeti érdekességű, bár kétségtelenül az is lehet. Tanulságosabb lehet a retrospektív elemzés során azt megfigyelni, hogy a szerep és a cselekvés közötti viszony mélyebb megértéséigek elmulasztásával a szociálpszichológia és a szociológia kihagyott egy lehetőséget arra, hogy valóságghűbben tudja értelmezni a szerepek változásait és új szerepek kialakulását.

Egy fogalom karrierje - történeti visszatekintés

A szerepfogalom triumfálása századunk közepe tájának társadalomtudományi gondolkodásában nem csupán Mead változó intenzitású hatásának volt köszönhető, hanem annak is, hogy űrt töltött be az elméletalkotásban, mert általa gondolatilag megragadhatóvá vált a jellegzetes társadalmi és társas helyzetekhez kapcsolódó egész jellegű, nem pusztán egy-egy reakciót jelentő viselkedés.

Sokan, így Katz és Kahn is, éppen integratív jellege miatt vélték alkalmasnak a szerepfogalmat arra, hogy gondolatilag kifejezze azt, ahogyan az egyén a társas és szervezeti létben annak egészével s a különféle pozíciókat betöltő egyénnel, csoportokkal konfrontálódik (Kahn et al. 1964; Katz-Kahn 1978). Valóban ebben, a szociális térben és időben ismétlődően megjelenő különféle viselkedésaktusok szabályszerűségeit, mintázatait összefogó jellegben rejlik a szerepfogalom sikerének titka, de egyben veszélye is. Veszélye, mert ahogyan a színpadon megjelenített szerep több rétegű lehet mind a színészi megformálás, mind a nézői átélés és értelmezés szempontjából, éppúgy a tudományos igényű gondolkodás eszközeként alkalmazott szerepfogalom is többretegű, felszínesebb és mélyebb összefüggésekben bontható ki. "A szerepfogalom alkalmazásának megvan az a veszélye, hogy egyaránt kínál olcsó, könnyen kezelhető magyarázó elvet mind a lélektani, mind a szociológiai elemzés számára" (Merei 1988: 194).

Szemben az említett tudományokkal, a szerepfogalom megjelenése az irodalomban és a filozófiai művekben korántsem új keletű, ezekben azonban kevés kivétellel (pl. a skót morálfilozófia képviselőinek kivételével) negatív felhangot kapott a szerep, a megjátszott, mesterkélt viselkedésre utalt, hasonlóan a köznap gondolkodás naiv pszichológiájához.

A szerep tudományos igényű elméleti kidolgozása részint a kultúrantropológiából (Linton, 1936), részint a német szociológiából (Simmel 1908; Weber 1964; 1968; 1970) eredt, de az amerikai szociológiában kialakult strukturalista szerepelméletben (Parsons 1951; Merton 1957a) és a szociálpszichológia G. H. Meadtól kiinduló szimbolikus interakcionista irányzatában teljesedett ki (Mead 1934; 1964; 1973;

Blumer 1969). Ezeken az irányzatokon belül is több iskola alakult ki, ami önmagában is demonstrálta a szerepfogalom túl tág jelentését, ambivalens, "ernyőszerű" jellegét. Sajnos, a szerepelméleteket áttekintő szerzők ritkán vették a fáradságot, hogy bemutassák a különféle szerepelméletek lényegi különbségeit. A kivételnek tekinthető Stryker is megjegyzi, hogy gyakorta a szociológiai szerepelméletre redukálták a szerepfogalom használatát (Stryker-Statham 1985). A szociológiai és pszichológiai szerepelméletek közös nevezője, hogy valamennyi az egyén és a társadalom, az egyén és a társadalmi struktúra (csoport, intézmény stb.) kölcsönviszonyát próbálja megvilágítani a szerepfogalom általa kidolgozott értelmezésével és a szerepátvétel, szereptanulás mechanizmusaival, e fogalmat mindig többes számban alkalmazva komplementer vagy ellentétes szerepekre.

A fentiekben túlmenően már csak a különbségek tűnnek elő.

A strukturalista szerepelméletek

A szociológiai szerepelméletek uralkodó nézőpontja az olyan szerepdefiníció, amely a társadalmi struktúrák - csoportok és intézmények - közötti és azokon belüli pozicionális (státuszbeli) különbségek mentén halad. Ezért is kapták a strukturalista vagy funkcionalista jeltét. Ezzel szemben a szimbolikus interakcionizmus szerepdefiníciói és -elemzései a személyek közötti kommunikációs hálók mentén haladnak.

A szociológián belül megkülönböztethető ugyan a szerepelméletek strukturalista és interakcionista változata, ám ez a megkülönböztetés ma már igencsak feltételes. Inkább a háború utáni időszakra volt érvényes, amikor is a strukturalista változat volt a domináns; a mához közeledve ezek erősen áthatják egymást. A megközelítés eltérő hangsúlyáról van szó: az első inkább azt vizsgálta, hogyan tagolódik be az egyén a szerepek) révén a nagyobb társadalmi struktúrákba, az interakcionista változat pedig inkább a szerepátvétellel, szerepjátékokkal kapcsolatos interakciókat tanulmányozta a státusz függvényében.

A strukturalista szerepelmélet első megfogalmazója a kultúrantropológus Ralph Linton (1936) volt. Az előfutárok között találjuk Durkheimet, M. Weber, G. Simmelt és R. Parkot is egyebek között a csoporttagság pozícióbeli differenciáltsága és a csoportnormákhoz való eltérő viszony gondolatával (Durkheim 1978; Park 1926; Simmel 1908; Weber 1979). A strukturalista szerepelmélet részletes kidolgozójának azonban Parsonst (1951), leginkább problémaérzékeny alkalmazójának és továbbfejlesztőjének pedig R. K. Mertont tekinthetjük (Parsons 1951; 1988; Merton 1957b).

Linton és Parsons olyan funkcionális egységet látott a társadalomban, amelyhez az egyénnek állandó tréning és bizonyos minták segítségével kell alkalmazkodnia. Erre az alkalmazkodási folyamatra minden kultúrában ideális minták szolgálnak, reciprok módon formálva és osztva el a jogokat és kötelességeket. A társadalmi rendszerek a részek egyensúlyozására, a harmónia fenntartására tendálnak, ez a történelmi kontinuitás biztosítója. A funkcionalista megközelítésben az egyes társadalmi státuszokhoz kapcsolódó szerepminta az, amely az egyéni viselkedést általában stabilan befolyásolja és a nagy társadalomhoz köti.

Linton szerint a szerep "a státusz dinamikus oldala... egy státuszhoz kötődő viselkedésmód a lehetőség-kötelesség dimenzióiban" (Linton, 1936: 113-114). Később a szociálpszichológusok közül többen - kivált Daval - elégedetlenségüket fejezik ki a lintoni szerepfogalmat illetően, mivel az "túlságosan nagy jelentőséget tulajdonít a társadalom normatív szférájának, egyoldalúan a meglévőhöz történő alkalmazkodást hangsúlyozza. A köztem és a mások közötti kapcsolatok nemcsak kényszerek, hanem kommunikációk is" (Daval 1971: 109-110).

A strukturalista szerepelméletek közös elgondolása, hogy az interakciókban az egyének a kultúra által nyújtott minták, illetve foratókönyvek szerint játsszák le részüket, és ez az ismételt lejátszás hivatott a társadalmi stabilitás és rend biztosítására. Az interakciók így mindig annak a szélesebb társadalmi struktúrának a terminusaiban és kontextusában értékelhetők, amelyhez tartoznak, különös tekintettel a

normatív erejű csoportelvárásokra. A makrotársadalmon belüli differenciálódás csoportok között is, azokon belül is különböző státuszokat eredményez, amelyekhez stabil, egymással ellentétes vagy komplementer viszonyban lévő jogok, privilégiumok és kötelezettségek kapcsolódnak, ezek viselkedésbeni érvényesítésére vonatkoznak a normatív szerepelvárások. Ez utóbbiak az egyénre kényszerítően hatnak, mert a nekik való megfelelést a társadalom jutalmazza és szankcionálja. Az elmélet a csoporton belüli differenciálódás eredményeire, a szervezett csoporton belüli eltérő pozíciókra vezeti be a státusz fogalmát a szerep ikerfogalmaként. A szerepelvárások a szélesebb kultúrában, illetve társadalomban gyökereznek, ám az egyénbe beépülve belső kényszerekké, részben morális imperatívuszokká, válnak.

Parsons kiemeli, hogy "A társadalmi rendszer legcélszerűbb fogalmi egysége a szerep. A szerep az egyes cselekvő totális cselekvési rendszerének egy szektora. Ezen a ponton kapcsolódik össze az egyes cselekvő cselekvési rendszere és a társadalmi rendszer. Az egyén egység abban az értelemben, hogy különböző cselekvésegységek összetétele, amelyek viszont szerepekként jelennek meg mindazokban a kapcsolatokban, amelyekben részt vesz. De ez a szerepekből összetevődő egész nem ugyanaz az absztrakció, mint a személyiség mint rendszer... Ezek a megkülönböztetések - tehát az egyes cselekvők mint rendszernek, a cselekvésegységnek, a megfelelő szerepnek és a társadalmi rendszernek az elválasztása - éppúgy előfeltételei a társadalmi rend és változás bármely termékeny empirikus elemzésének, mint a személyiség alkalmazkodása és a kulturális változás elemzésének is... A szerep elsődleges alkotó része a szerepelvárás. A szerepelvárások értékelési minták; elemi összetevőik analitikusan származtathatók a mintaváltozó-kombinációkból és a mintaváltozók származékaiból, ha ezeket kombináljuk a helyzetek sajátos típusaival" (Parsons 1988: 5).

Parsons fontos gondolata, hogy a társadalmi struktúra különböző egységei úgy működnek, hogy jutalmazza a szerepelvárásoknak megfelelő egyéni viselkedést és bünteti az azoktól eltérőt. A szerep és a szankció összefüggése lényeges alkotóeleme a társadalmi stabilitás és egyensúly fenntartásának, a társadalmi rend reprodukálásának.

A szerepelmélet kritikusai épp ezt az egyoldalúan a harmóniára, rendre koncentráló szemléletet kifogásolják, minthogy így az elmélet nem képes számot adni a társadalmi és interperszonális diszharmóniák és konfliktusok kialakulásáról és funkciójáról. A statikus szemléletű strukturalista szerepelmélet a társadalmi folyamatban résztvevők stabil, "mintázott" magatartásának, az egyén és a makrotársadalom viszonyának csupán néhány lényeges vonását képes megmagyarázni. Ahhoz már elégtelen, hogy megvilágítsa és értelmezze az egyének aktív és újító hozzáállását a társadalmi struktúra egészéhez vagy partikuláris szerepeihez és státuszaihoz. Végül az is problémát jelent, hogy csak oly módon foglalkozik az egyénnel, mint akinek egyedüli feladata az alkalmazkodás az adott társadalmi struktúrához vagy kulturális kényszerekhez. Összefoglalva tehát: a strukturalista szerepelmélet alkalmatlan arra, hogy az aktív emberi cselekvő-változtató képességet, a "human agency"-t - amely végül is új státusz-konfigurációkhoz és új szerepekhez is elvezet - valóságközeli módon és funkcionálisan tükrözze.

Az a kiindulópont, amely szerint a szerep egyenlő a normatív elvárásokhoz való alkalmazkodással, nem teszi érthetővé, hogy honnan és miért jönnek elő új szerepek és változnak meg régiék? Ennek a kérdésnek egyébként a gyakorlati morál formálódásához is köze van, amennyiben például az új élethelyzetek felboríthatják a régi normákat, aminek következtében vagy értelmetlenné, vagy kifejezetten amorálisá válhat a hozzájuk való szerepszerű ragaszkodás.

A szimbolikus interakcionizmus és a szerep

Ez a kérdés már átvezet a szociálpszichológiába, a szimbolikus interakcionizmushoz, amely közelebbről és valamelyest dinamikusabban vizsgálja az egyén és a csoport találkozásait. Ebből a nézőpontból a társadalom csupán a szimbolikus interakciók közös elnevezése. Az interakciók résztvevői kölcsönösen

formálják egymást, s az aktuális cselekvésben állandóan figyelembe veszik a Másik jellemzőit, elvárásait stb. Az interakciók szimbolikusak, amennyiben azokban a jelentésterminusokban valósulnak meg és értelmezendők, amelyeket a korábbi és az aktuális interakciókban résztvevők alakítottak ki. Ily módon a fizikai és a társadalmi környezet is szimbolikusan értelmezett környezet. Ezzel is összefügg végül a szimbolikus interakcionizmus itt utolsóként említett, de Mead episztemológiai elméletében az első helyen álló, lényegi pontja: nevezetesen az, hogy ontológiailag sem a társadalom, sem az egyén nem tartható elsődlegesnek. Mindkettő interakciókban konstruálódik, mintegy "az érem két oldalát" alkotva - hogy Cooley kifejezésével éljünk (Cooley 1902).

A szimbolikus interakcionizmus főként két, eltérő hangsúlyú iskola: a Blumer nevével fémjelzett chicagói és a Kuhn álfal képviselt iowai iskola munkásságával azonosítható. Az irányzat szellemi atyjának kétségkívül G. H. Mead tekinthető; folytatója és a konvencionális szociológiával szemben határozott megfogalmazója azonban Blumer volt.

Blumer Mead egyenes folytatójának tartotta magát, és sok tekintetben valóban hű tanítványnak bizonyult. Így például híven Meadhez, a szociális interakciókban nem a struktúrát, hanem a folyamatot, nem a skálákkal mérhető attitűdöt, hanem a Cooley-féle értelemben vett szimpatikus interakciót (a Másik nézőpontjára való ráhangolódásnak és e nézőpont átvételének a képességét), nem a viselkedés szigorú determináltságát, hanem valami új elemnek a kialakulását kívánta hangsúlyozni (Cooley 1902). Ezért érthető, hogy Blumer élesen bírálta a korabeli funkcionalista szociológiát, amely szigorú determinációt tételezett fel a létező társadalmi struktúrák és szerepek, valamint a társadalomba újonnan belépő egyének között, s ily módon szemléletében az egyént "túlszocializált", túlkonform alannyá változtatta. Ez a szemlélet a szociológiai és a pszichológiai kutatás számára egyaránt félrevezetőnek bizonyult. Blumer szerint a társadalom "csupán" annyiban játszik szerepet az egyéni viselkedésben, amennyiben a társadalom struktúrája a társas helyzeteket és alakítja ki még jóval színre lépésük előtt a helyzetértelmezéshez nélkülözhetetlen szimbólumokat. Magát az értelmezés tartalmát és módját azonban a társadalom nem uralja teljes mértékben, az egyéni értelmezésnek is van játéktere. Következésképpen az egyén nemcsak passzív szerepjátszó, hanem társszerzője is saját szerepének. Fontos az a mód, ahogyan az egyén adott helyzetekben "simán" lejátsza a szerepet vagy módosítja, és így a szerep visszahat a hozzá tartozó normák és kötetmek, s a mögöttes struktúra további alakulására (Blumer 1962).

Blumer ugyanakkor, legjobb szándéka ellenére, mégiscsak leszűkítette Mead szerepfelfogását, elhanyagolva a meadi elgondolás cselekvésközpontúságát, amivel összefügg, hogy az interakció is leszűkül a kommunikációra.

Az általam ismert legalaposabb Mead-elemzés szerzője, Hans Joas így ír erről: "Blumer kritikája minden olyan faktorális elmélettel szemben, amely az egyént pusztán »suttle boxnak«-nak tekinti, valamint fő gondolata a társadalmilag formán Self-fel rendelkező egyének kollektív problémamegoldó képességéről - Mead szellemét tükrözi. Mégsem tekinthető Blumer Mead-interpretációja autentikusnak. Mead cselekvéskonceptióját Blumer az interakció koncepciójára redukálja, jelentésfelfogását pedig a lingvisztikaira csökkenti... Hiányzik Mead minden gondolata az evolúcióról és a történelemről. Ezek nagyon nagy eltérések Mead pozíciójától" (Joas 1983: 7).

Még nagyobb eltérést jelentett azonban gondolatilag Mead eredeti felfogásához képest az iowai iskolának és vezéralakjának, Kuhnnek a felfogása, amelyben ugyancsak központi jelentőségű volt a szociális interakció (a közvetlen személyközi érintkezés, s benne az egyén találkozása a társadalmilag már kimunkált szerepekkel, normákkal stb.), de az interakciós történések értelmezésében és vizsgálatmódjában lényegesen közelebb állt a konvencionális szociológiához. Kuhn elfogadta a szociológiai szerepelméleti koncepciót a társadalmi struktúráról (amely szerint ez lényegében a társadalmi státuszok, pozíciók és a hozzájuk kapcsolódó szerepek hálójából áll), és megkísérelte ehhez igazodva kifejleszteni a szerepjátszás hagyományos (szociológiai és szociálpszichológiai) eszközökkel történő empirikus kutatását (Kuhn 1964). Kuhn egyetértett Blumerrel abban, hogy a társadalmi struktúra a szociális interakciók által formálódik és stabilizálódik, de szerinte az, ami már egyszer létrejött,

kényszerítő erővel hat az egyénre. Így a kutatás centrumában mindenképpen a szerepátvétel kell hogy álljon; főként az, ahogyan a szerep beépül az egyén Én-jébe, a Self-be. Ezzel összefüggésben fejlesztette ki az ismert "Twenty Statements Test"-jét, amely széles körben elterjedt az énkép vizsgálatában. Úgy vélte, hogy az egyének szubjektív meghatározásainak - évaazonosságukról adott meghatározásainak - ismerete lehetővé teszi a jövőbeni viselkedésükre vonatkozó predikciókat (Kuhn-McPartland 1954).

A Kuhn-féle iskola sokat tett azért, hogy a szerepfogalom ne maradjon pusztán elméleti konstruktum, hogy segítségével a létező formális és informális csoportviszonylatokban kialakult szerepek sajátosságait, a szereptanulás (interiorizáció) jellegzetességeit empirikusan is megismerhessék a kutatók. Ugyanakkor az iowai iskola nem szüntette meg azt a gondot, amelyet Blumer fogalmazott meg a funkcionalista szociológiával - főként Parsons szerepfelfogásával - szemben, nevezetesen, hogy túlzottan alkalmazkodónak tekinti az egyént a szerepátvételi folyamatban.

Egyes interakcionista (pl. Turner 1956; 1978) - úgy tûnik - meg tudják válaszolni a fenti kérdést a "role-making", a szerepformálás fogalmával, amely az interakciókbeli tárgyalások eredménye; valójában azonban nyitva marad a kérdés: miért tárgyalnak újra bizonyos helyzetekben meghatározott szerepeket? Vajon ez csak egyéni érzés kérdése, vagy valamilyen általánosabb szükségyszerûség van mögötte?

Az eddigiekben vázolt irányzatokhoz és előzményekhez képest jelentős előbbre lépést igazából először Erving Goffman hozott, noha a szimbolikus interakcionizmus néhány kiemelkedő képviselője, mint Turner és Stryker is, hatékonyan törekedett az irányzat korszerűsítésére (Goffman 1981; Turner 1978; Stryker-Serpe 1982; Stryker-Statham 1985).

Goffman elsőként számolt komolyan a szerepet alakító személyeknek a mindennapi életben szükségképpen fellépő "szituációs érzékenységgel" és a helyzeti tényezők hatásával a szerep megformálására. Ő mutatta ki az egyik leggyakoribb szerepjátszási mechanizmust: a szereptávolítást, a távolságtartást valamely szerep sémaszerű lejátzásától, ami - egyebek között - azért is állhat elő, mert a személy más szerepvonatoknak is a hatása alatt áll és érzékeltetni akarja viszonylagos önállóságát az adott szerep megvalósításában a megfigyelők és partnerek előtt (Goffmann 1981). Amikor valaki mások előtt megjelenik, sokféle motívum indíthatja arra, hogy irányítja azt a benyomást, amit másokban kelt. Goffman sokat foglalkozott azokkal a technikákkal, amelyeket az emberek a pozitív benyomások fenntartására alkalmaznak, valamint azokkal a dramaturgiai természetű problémákkal, ahogyan önmagukat másoknak bemutatják a mindennapi életben. Ezek az eljárások mint szereptechnikák specializálódtak, és néhány formális viszony - például rokoni reláció, csoportbeli, munkahelyi helyzet stb. - szerint tagolódtak.

Cicourel úgy értékelte, hogy Goffman frontális támadást intézett a szerepelvárás fogalma ellen, és egyben hangsúlyozta mind a szituáció nyomását, mind a szereplő viszonylagos önállóságát a helyzet meghatározásában. Mégsem volt teljesen elégedett azzal, ahogyan Goffman a meghatározott szituációkban cselekvő személynek a modelljét felvázolta. Hiányolta annak kifejtését, hogy milyen értelmezési-következtetési eljárásokat alkalmaz az egyén a helyzet meghatározásában, hiányolta a szerephelyzet-viszony leírását magának a cselekvőnek - és nem a megfigyelőnek - a szemszögéből (Cicourel 1973: 17-27).

Goffman elemzései a szerepjátszás szituációs meghatározottságáról és a szerepjátszó alany aktív alakítást biztosító eszközkészletéről mindennek ellenére érdemi hozzájárulást jelentettek a szerepirodalomhoz.

A szerepfogalom értelme és funkciója G. H. Meadnél

Emlékeztetnünk kell arra, hogy míg a strukturalista szerepelméletekben a szerephez rendelt legfontosabb társfogalom a státusz volt, addig az interakcionista iskoláknál ugyanezt a funkciót az interakció, a közvetlen személyközi érintkezés és a szerepelvárás töltötte be. Figyelemreméltó azonban, hogy a

szerephez társuló fogalmi háló egyik esetben sem terjedt ki a társadalmi cselekvésre, amelynek az egyén a tudatosság különböző fokán mindig is részese.

Mead szerepfogalma és felfogása ugyanakkor mélyen az emberi cselekvésbe ágyazott volt, s nem csupán azért, amiért Mead a szociálpszichológia "filozófusának" tekinthető, aki - Morris és Pataki jellemzésével - filozófusként művelte a szociálpszichológiát (vagyis egyszerre alkotott társadalomfilozófiát és társadalomlélektant). Sokkal inkább azért, mert az emberi ontogenezist és a társak közötti viszonyt Mead távolról sem korlátozta a közvetlen személyközi érintkezésre, az interakciókbeli kommunikációra, kiszakítva azt a létfenntartást, a természeti környezethez való tudatos alkalmazkodást és kölcsönös viszonyt biztosító emberi cselekvés összefolyamatából. Szerinte az élet mindennapi színterein és szituációiban a gyakorlati interszubjektivitáson (practical intersubjectivity) és a kollektív részvételen (participation) van a hangsúly. Meadet éppen az érdekelte, hogyan válik az egyén képessé arra, hogy részese és teremtetője, társszerzője legyen ennek a tevékeny emberi-társadalmi folyamatnak.

Joas a "gyakorlati interszubjektivitás" fogalmát kulcsfogalomnak tartotta Mead elméleti elgondolásai egészének a megértéséhez. Mead ebből vezette le mind a tudat és a self eredetét, mind a köznap és tudományos megismerést, beleértve a filozófiai diszciplínák kialakulását (Mead 1932; 1938; 1973).

"A gyakorlati interszubjektivitás fogalma a cselekvő alanyok, a szubjektumok közötti kommunikációs viszonyok struktúráját jelöli, azt a struktúrát, amely alkalmas arra, hogy elméleti síkon áthidalja az ellentétet egy, az individuális cselekvőből kiinduló s ezáltal torzult cselekvésemélet, valamint egy olyan strukturális elmélet között, amely nem ismeri fel a szubjektumot, a "human agency"-t" (Joas 1985: 13).

A szerep jelensége és fogalma ebben a permanens és állandóan változó folyamatban azáltal, hogy egy-egy stabilizálódó egységet képez - éppúgy, mint az interakció - közvetítő és fenntartó funkciót tölt be, de ezek nélkül a keletkezést és fejlődést jelentő folyamatok nélkül nem létezik.

A meadi szerepfogalmat, hogy valódi értelme feltárható legyen, a cselekvés, a jelentés, az önfejlődés, a kommunikatív cselekvés, a gyakorlati interszubjektivitás, a kollektív részvétel fogalmihoz kell viszonyítani.

Mead ugyanis nem egy bizonyos státuszhoz kötött és valamilyen partikuláris szabályrendszerhez kapcsolt viselkedési mintát értett szerepátvételen (role-taking), hanem azt az alapvető emberi készséget jelölte e fogalommal, amely a Másik ember gesztusainak mint jelentéssel bíró szimbólumoknak a felfogásában, közös jelentésfeldolgozásában és egyfajta adaptív jellegű válaszkészségben nyilvánul meg. Ez a készség a Másik emberre való ráhangolódás, a Másik nézőpontjának, perspektívájának a felvétele, mely nem azonosítható pusztán az empatisz készséggel, de természetesen szerepelemként ezt is tartalmazza. Meadnál értelmi-érzelmi ráhangolódásról és beállítódás-átvételtől van szó, amely nélkül nem jöhet létre sem szociális interakció, sem kommunikáció, valamint a: Én sem fejlődhet ki. A szerepjátszó készség kialakulása előfeltétele és közvetítője, részese más - mai szóhasználatnál élve, közös tudásnak ("shared knowledge") nevezett - kognitív sémák (pl. attitűdök, értékek stb.) kialakulásának. A szerep eleve folyamatos részvételen jelent valamiben, legyen szó akár a környezet, a szituáció felfogásáról, észleléséről, akár a közös cselekvésről.

A meadi fogalomrendszerben a szerep tehát az önfejlődés és a kommunikáció közvetítő lépcsőfokait vagy viselkedési egységeit leíró fogalom, amely mélyen a cselekvésbe ágyazott, és nem csupán a közvetlen személyközi érintkezés, a kommunikatív kapcsolat része, bár ennek aktusaiban és eszközeivel valósul meg.

Ezt mutatja a következő meadi idézet is:

"Ha az adott emberi egyénnek a legteljesebb értelemben ki kell fejlesztenie énjét, nem elegendő, ha csupán átveszi más embereknek az emberi társadalmi folyamat során ó iránta és egymás iránt mutatott

attitűdjeit, és ha ezt az egész társadalmi folyamatot csupán ezen az alapon beviszi saját egyéni élményébe: ahogyan átveszi más egyének iránta és egymás iránt mutatott attitűdjeit, át kell vennie azon közös társadalmi cselekvések vagy társadalmi tevékenységsorozat iránti attitűdjeiket is, amelyeknek valamennyien résztvevői. Majd magának ennek az egész szervezett társadalomnak vagy társadalmi csoportnak az egyéni attitűdjeit általánosítva cselekednie kell különböző társadalmi projektumokkal kapcsolatban, amelyeket e csoport bármely adott időpontban megvalósít, vagy pedig annak az általános társadalmi folyamatnak különböző nagyobb szakaszaival kapcsolatban, amely a csoport életét alkotja, s amelynek ezek a projektumok a specifikus megnyilvánulásai. Más szóval az, hogy valamely adott társadalmi egész, vagy szervezett társadalom mint olyan széles körű tevékenysége bekerül bármely egyénnek az érzelmi mezejére, aki résztvevője vagy részese az egésznek - ez az adott egyén éne számára a lehető legteljesebb kifejlődés elengedhetetlen alapja és előfeltétele (Az én kiemeléseim. - V. Sz. I.). Csakis ha átveszi a maga szervezett társadalmi csoportjának azon szervezett, együttműködő társadalmi tevékenységével vagy tevékenységsorozatával szembeni attitűdjeit, amelyben az a csoport mint olyan részt vesz, fejlesztheti ki maradéktalanul énjét, vagy tarthatja meg már kifejlesztett teljes énjét" (Mead 1973: 197-198).

E szándékosan hosszabban idézett gondolatsor meggyőzően mutatja, hogy Mead nem mellékesen utal a társadalmi cselekvésre, hanem centrális jelentőségűnek tartja, hogy valamennyi általa alapvetőnek ítélt pszichikus jelenséget a cselekvéssel összefüggésben értelmezzen.

A szerep "cselekvésbe ágyazott" mivoltát Pataki is a meadi elgondolás lényeges vonásának tartja, mint ilyent hangsúlyozza, ellentétben a szerepkonfliktusokat kiemelten, a meadi szerepfelfogást elnagyoltan méltató, átfogó igényű hazai tanulmány szerzőjével (Pataki 1973: 483-528; László 1976).

"Mead újszerű orientációjának leglényegesebb vonása az, hogy a szociális aktust úgy tekinti, mint amely a maga dinamikus szerkezetiségében "internalizálódik" (olykor "interdramatizálódás"-nak is nevezi a folyamatot), s ennek a ténynek a bázisán alakul ki a pszichikum, a tudat. Röviden: a pszichikum nem egyéb, mint a szociális aktus szimbolikus interiorizációja. ...Az individuum a szociális aktusnak azokat a részeit (szerepviszonyait) is interiorizálja, amelyeket nem maga teljesít. ...A szerepszerűség, a szerepátvételi készség, a szerepjátszás és a nyelv alkotja a "szimbolikus interiorizációK legfontosabb konkrét mechanizmusait. ...Kézenfekvő ...hogy a szociális aktus szerkezeti interiorizációja csupán akkor lehetséges, ha a szubjektum képes ugyanúgy válaszolni Tulajdon akcióira, ahogyan azokra mások válaszolnak, s ha rendelkezésre állnak (a nyelv révén) a szimbolizálás, a jelentésalkotás eszközei" (Pataki 1973: 510-511).

A szerepátvétel tehát a nyelv, vagyis a verbális szimbólumok elsajátításával együtt az egyén szocializációjának eszköze és mechanizmusa. Mint ilyen, nélkülözhetetlen a közös jelentéstartalmak feldolgozásához: ez teszi lehetővé, hogy az egyén egyáltalán valamilyen közös hullámhosszon érteni és értelmezni tudja saját világát, társas és fizikai környezetét. Vagyis a nyelvvel együtt a szerepátvétel a jelentések azonosságát biztosítja a mindenkori társadalom egyénei számára. Ugyanakkor ahhoz is nélkülözhetetlen ez a sajátosan humán tanulási forma, hogy a folyamat részeként - másfelől - kialakuljon és határozott formát öltön az évtudat, a Self, s ezzel egyidejűleg fokozatosan a tudat objektumává váljon, vagyis kialakuljon az önmagára is reflektáló tudat.

A szerepátvétel így sajátos közvetítő "híd", és "tolmács" funkciót tölt be a Társadalmi és egyéni jelentéstartomány, az egyéni viselkedés szabályozása és az éntudat fejlődése között. Ilyen szorosan összefügg tehát a szerepátvétel az énnel, évtudattal a meadi elgondoláson belül. Ennek az összefüggésnek a megvilágítása egyúttal tartalmazza a választ arra a kérdésre is, hogyan válhat az éntudat (Self) a tudat objektumává.

Mead ezt az utat olyan nézetek ellenében gondolta végig, mint az éntudat introspekcionista és individualista megközelítései. A korabeli pszichológia "az egyéniségek kialakulásában mindig azt hangsúlyozta, ami unikális, ami sajátos", mintha a közös vonások nem számítanának. Ezzel szemben

állítja Mead, hogy: "Az egyén nem közvetlenül, csupán közvetve tapasztalja önmagát mint olyat, ugyanazon társadalmi csoport egyes tagjainak specifikus szemszögéből, vagy pedig annak a társadalmi csoportnak mint egésznek általános szemszögéből, amelyhez ő maga is tartozik. Saját tapasztalatába ugyanis énként vagy egyénként lép be, nem közvetlenül, vagy azonnal, nem azáltal, hogy önmaga számára alannya válik, hanem annyiban, hogy először objektummá válik önmaga számára, ahogyan más egyének is objektumok számára, azaz tapasztalatában. Csakis azáltal válik önmaga számára objektummá, hogy fölveszi más egyének ő iránta mutatott attitűdjeit egy olyan társadalmi környezetben, vagy tapasztalat és viselkedés összefüggésben, amelynek mind ő, mind a többiek részesei" (Mead 1973: 177).

"A szervezett én a csoport közös attitűdjeinek megszervezéséből alakul ki. Valamely személy azért személyiség, mert egy közösség része, beépíti ennek a közösségnek az intézményeit saját magatartásába. A közösség nyelvét a személyisége kialakítására szolgáló közegként alkalmazza, majd az összes többiek által nyújtott különböző szerepek átvételével fölveszi a közösség tagjainak az attitűdjét. Bizonyos értelemben tehát ilyen az emberi személyiség struktúrája" (Mead 1973: 207).

A szerepátvétel - perspektívaelfelvétel - tehát Meadnál jóval többet jelent annál, hogy bizonyos sajátosságokat kölcsönöz a külsőleg is megfigyelhető viselkedésnek, térben és időben tartósan "mintázottá" és különbözővé teszi azt másokkal szemben.

Az eddigiekből következik, hogy a szerepátvétel a szimbólumképzéssel, illetve -használattal is összefügg, hiszen eszközeit éppen a verbális és nem-verbális szimbólumok, terepét pedig azok az interakciók alkotják, amelyek az egyén életfolyamatában élete különböző társas színterein állandósulnak. Az interakciók Meadnál nem egyszerűen közvetlen találkozások vagy érintkezések, amelyekben kommunikatív cselekvés - vélemények cseréje és egyeztetése - folyik, hanem csak olyan közvetlen szembesülések és egymásra hatások, amelyek végső soron a természettel szembeni közös erőfeszítések, cselekvések bázisán, a tapasztalásban és a készségekben rögzülve és általuk motiváltan (vagyis az e cselekvésekhez is kialakított attitűd bázisán) formálódnak.

Mead határozottan kiemelte, hogy a gesztusnyelvhez, "a gesztusok társalgásához" (conversation of gestures) képest milyen új minőségekkel gazdagodik a szimbólumok használatára épülő interakció, vagy ahogy később tanítványa, Blumer nevezte: a szimbolikus interakció. A szimbolikus interakciókban a szimbólumok új eszközrendszert jelentenek nemcsak arra, hogy absztrakt formában megőrizték a tudatban és memóriában a korábban tapasztalt vagy jövőbe vetített szituációk, történések és cselekvések sorát, arra, hogy új, szociális természetű mentális képviselési formában - shared knowledge-ként, azaz egy csoport számára közös jelentéstartalomban képezzék le a valóságot, hanem arra is, hogy segítségükkel anticipálják, előre vetítsék, értelmezzék és minősítsék a Másik cselekvését (komolyságát, szándékát stb.), és képesek legyenek arra ugyanúgy szimbolikusan válaszolni, felszabadulva a közvetlen reakciókényszer alól. Blumer azt emeli ki, hogy szimbólumok birtokában képesek vagyunk Mások cselekvésének és a helyzetnek az értelmezésére, valamint saját tetteink szabályozására. Az a tény, hogy az ember önmaga számára, önnön helyzete és tettei értelmezésére is felhasználja a szimbólumokat - sőt ez nélkülük kivitelezhetetlen volna -, azt jelenti, hogy az egyén teljesen új viszonyba kerül "önmaga létével", mert ezáltal elnyerheti a saját tettei feletti uralom képességét (Blumer 1964).

Mead még tovább megy az egyéni aktivitás lehetőségének a jellemzésében: ez a szimbolikus kapacitás (vagyis a szimbólumok használatára való képesség) a szervezetet, a cselekvő alanyt saját környezete részévé emeli abban az értelemben, hogy környezete saját csoportja és önnön nézőpontjától is függ. Ebben voltaképpen előlegezi a "valóság-konstruálás" Luckmann és Berger által kifejtett eszméjét.

A szimbólumok és a szerepek szociális természete minden interakcionista számára axióma, mégsem foglalja bele minden releváns fő képviselő a "szerep és cselekvés" relációt.

A szerepátvételt a szerepelméleteket áttekintő legtöbb tanulmány szerzője szocializációs mechanizmusként említi (pl. Buda 1965; Kon 1970; Pataki 1973; Stryker-Statham 1985; László 1976) és

fontosnak tartja. Némelyikük figyelmet szentel a "szerep-cselekvés" összefüggésnek, mások elmennek mellette, észre sem veszik.

Egyik-másik szerző csak azt látja benne, hogy ez a mechanizmus hivatott az "egyéni elemeket" "társadalmi elemekkel" vegyíteni.

Igaz, hogy Meadnál a társadalmi cselekvés és a szerepátvétel közötti szoros kapcsolat nem kifejtett, meglehetősen vázlatos és olyan gondolat, amely elhalványult a Meadet követő interakcionizmus mindkét iskolájában, főleg a Kuhn által képviselt iowai iskolában. Félrevezető lehet a "társadalmi" vagy a "közös", a "kollektív cselekvés" fogalmának meadi használata, ha nem kötjük Mead más, explicitebb felismeréseihez. E fogalmakkal Mead nem elsősorban több ember együttes cselekvését jelölte és, amint az a "The Philosophy of the Present" és a "The Philosophy of the Act" című műveiből kiderül, a cselekvést nem szűkítette le a fizikai és a megfigyelhető viselkedésre. Az egyéni cselekvés is társadalmi, mert része az emberi létfenntartást biztosító kooperatív tevékenységnek, a gyakorlati interszubjektivitásnak.

A harmincas években először Kuhnék tettek kísérletet arra, hogy a meadi elgondolást átültessék az empirikus szociálpszichológiába. Szinte ez volt akkoriban az egyedüli empirikus-experimentális kutatóbázis, amelyre Mead inspirálóan hatott. Mead a saját korában csak szűkebb körben - igaz, hogy az amerikai szociológiai gondolkodás fellelőjében, a chicagói egyetemen - volt ismert és elismert. Sajnálatos, hogy elgondolásai összefüggően csak halála után, s a tanítványok által szerkesztett és óhatatlanul interpretált formában láttak napvilágot.

Strauss szerint Meadre gyakran hivatkoznak mind a szociológiai, mind a szociálpszichológiai munkákban: "Bár szavait elég pontosan idézik, értelmüket gyakran félremagyarázzák, minthogy más szempontból interpretálják, mint Mead maga. A meadi álláspont radikálisan különbözött attól, ahogy a legtöbb szociálpszichológus és szociológus idézi vagy saját gondolatrendszerébe fűzi Mead gondolatmenetét." Nem elég Meadet csupán egyik vagy másik új felismerés gazdájának tekinteni, gondolatai egészét kell megérteni. (Strauss 1964: vii-viii).

A szerepfogalom és a köré font fogalmi háló, amely már differenciáltabban tükrözte a szerepek és megvalósításaik különböző formáit, a huszadik század közepére teljesen elterjedt a szociológiai és szociálpszichológiai irodalomban. Ám az interpretáció - hasonlóan a strukturalista szociológiai szerepelmélethez - kivált az iowai iskola tolmácsolásában egyfajta passzív szerepfogalomra redukálódott. A Blumerhez kapcsolódó chicagói iskola kevésbé egyszerűsítette le Mead szerepfogalmát, hiszen írásaiban Blumer kiemelte Mead nyomán az egyén aktív hozzáállását a szerepelvárásokhoz, s egyfajta módosításra is lehetőséget látott a szerepátvételi folyamatban; ezért is nevezte ezt role-makingnek, azaz szerepformálásnak. Ugyanakkor explicit mondanivalójával Blumer is hozzájárult ahhoz, hogy az az értelmezés váljon dominánssá, amely szerint kizárólag a közvetlen érintkezésben, az interakciókban, a vélemények, az elvárások és viselkedések verbális és non-verbális egyeztetése szintjén zajlik le csupán a szerepformálás. A cselekvésre ugyan történnek utalások, de ahogyan a szerepelmélet egyik mai kritikusa, Schwalbe megjegyzi, olyan pontokon utalnak rá, mint végső elemre, ahonnan kellene kezdődnie a tulajdonképpeni magyarázatnak (Schwalbe 1987: 115).

Kon is erre a helyzetre utalva írja a következőket: "...a társadalmi szerep fogalma központi helyet foglal el az egyének közvetlen kölcsönhatásának a leírásában és elemzésében. A fogalom azonban kétségkívül kiegészítésre szorul. Először: a személyiségnek a szereppel kapcsolatos viselkedését csak az általánosabb társadalmi rendszer keretei között érthetjük meg... Másodszor az inter-individuális elemzést ki kell egészítenünk az intra-individuális megközelítéssel, amely lehetővé teszi, hogy az adott egyén másokkal való kölcsönös viszonyának struktúrájáról a belső, pszichológiai struktúrára térjünk át (Kon 1970: 24).

A szimbolikus interakcionizmusnak az a törekvése, hogy az egész szerepjelenségkört az interakciókban megvalósuló közvetlen véleménycsere és kommunikatív viselkedés társas és egyéni értelmezésére

korlátozza, túlságosan is leszűkíti azt a szempontot, amelyet Mead a szerepátvétellel és társadalmi cselekvésszerű gyökereivel kapcsolatban új elemként alkalmazott.

Meglehet, maga Mead is bizonyos mértékig felelős gondolatainak félreérthetőségéért; így azért is, hogy később olyannyira elhalványult a szerepfogalom és az általa megragadott jelenségek szoros összefüggése a cselekvéssel (vagyis az a funkcionális kapcsolat, amely a szerepátvételt, szerepjátszást az emberi cselekvéshez fűzi. Hiszen sokan leírták már - köztük az ugyancsak interakcionista Stryker és Statham is -, hogy a szimbolikus interakcionizmus kulcsfogalmai ködösek és pontatlanok, az empirikus kutatásba nehezen adaptálhatók és operacionalizálhatóak (Stryker-Statham 1985: 328).

Napjainkban viszont egyre inkább tért hódít az a felismerés, hogy érdemes Mead eredeti szövegeihez, tanulmányaihoz fordulni a tanítványai előadásjegyzeteiből ősz szeállított Mead-kötetek hihetetlenül gondolatgazdag, ám sokszor ambivalens szövege helyett. Természetesen nem várható el, hogy egy éppen születőben lévő új szemléletből vagy tudományos diszciplínából minden ambivalencia egyszerre eltűnjön, minden alapfogalom tökéletesen tisztázott legyen, de az autentikusabb olvasat kulcsot adhat némely ambivalencia megfejtéséhez.

Ennek meggyőző bizonyítékát nyújtja Hans Joas már említett monográfiája, de hasonló üzenetet hordoz M. L. Schwalbe érdekes tanulmánya is, amely Meadot bizonyos értelemben a szociálpszichológia előfutárának tekinti, és ugyancsak témánkba vág. Schwalbe munkája a strukturalista szerepelmélettel szemben a legutóbbi évtizedben felerősödött kritikai hullám egyik reprezentánsa, amelyben a szerző kritikai észrevételei között szerepel - mindenekelőtt - az elmélet alkalmatlansága arra, hogy számot adjon az igazi "human agency"-ről (az emberi kezdeményező-, alkalmazkodó- és vállalkozóképességről) a szerepátvételi folyamatokban, alkalmatlansága arra, hogy értelmezze a normatív szerepeltvárások és az aktuális cselekvés, illetve viselkedés közötti viszonyok eltéréseit és változásait - és így tovább. Schwalbe - aki inkább szimpatizál a szimbolikus interakcionizmus képviselőivel, de fejtegetéseiket épp a szerep és a cselekvés közötti funkcionális kapcsolatot illetően ugyancsak hiányosnak tartja - pozitív mondanivalójában Mead cselekvésfelfogásának újraelvezéséből indul ki. Az egész meadi elméletalkotás axiomatikus pontja a cselekvés Watsonéval ellentétes megfogalmazása és ezáltal az ember-környezet viszony újraelvezése. Schwalbe szerint Mead self-interpretációja (Mead 1934), amellyel a self szerepét világflotta meg a szociális viselkedésben, s amellyel ismertté vált, előfeltételezte Mead cselekvésfilozófiáját (Mead 1938).

"Mead szerint minden szociális viselkedés a cselekvések folyamatos sorozatából tagolódik-formálódik ki (is built up out), és az egyes cselekvések, amelyek négy szakaszt tartalmaznak, az impulzust, az észlelést, a manipulációt és a konzummálást" (Schwalbe 1987: 199), mint egészek szimbolikusán rögzülhetnek és tárolódhatnak az emlékezetben. Fontos tudni, hogy a cselekvés Watsonnal szembeni megfogalmazásának lényeges pontja az, hogy nem a stimulustól, hanem az impulzustól indul ki a cselekvés, amin Mead biológiai vagy szociálisan kondicionált beállítódást, diszpozíciót értett meghatározott tárgy irányában történő meghatározott cselekvés végrehajtására.

E helyütt talán nem szükséges elmélyülnünk Mead cselekvésfilozófiájában (lásd Váriné 1986; 1991), inkább ahhoz térjünk vissza, hogy mire volt jó Schwalbénak e felfogás felelevenítése.

Schwalbe - Mead gondolatmenetét követve - ki tudta mutatni a következő összefüggéseket.

1. A szerepek tagolódása, "születése" a cselekvések ismétlődéséhez és habitualizálódásához, valamint ahhoz a szükséglethez kötődik, hogy az emberek szociális viselkedései előre láthatók és prognosztizálhatóak legyenek. Következésképpen a cselekvések ismétlődése és habitualizálódása már önmagában is "mintázottá" teszi a szociális viselkedést. Életbevágó jelentősége van az ember-környezet viszonylatban a sikeres cselekvések habitualizálódásának -, ami annyit jelent, hogy az emberek többsége számára ezek válnak "a" cselekvések lehetséges és szükséges formáivá az adott szituációkban.

A cselekvések előre láthatósága és prognosztizálhatósága olyan specifikum, amely abban az esetben még fontosabbá válik, ha egyáltalán lehetséges a cselekvés tudatos megélése és tervezése. Schwalbe meglehetősen közel jut ehhez a kérdéshez, amikor bevezeti tanulmányában a Mead által még nem használt, de Mead szellemének megfelelő "meta-cselekvés" ("meta-act") fogalmát, amellyel voltaképpen azt kívánta jelezni, hogy a kisebb cselekvési egységek - műveletek - nagyobb szociális cselekvési egységekbe rendeződnek. Úgy véli, mások szintén felismerték, hogy szükség van olyan fogalomra, amely az emberi szociális viselkedés hosszú távú célirányultságát ragadja meg. Schank és Abelson (1977) például a tervek és célok prózaibb, földközeli terminológiáját alkalmazza arra, hogy megvitassa ezeket a dolgokat. A "meta-act", vagyis "meta-cselekvés" fogalom bevezetésére azért került sor, mert a komplex szociális viselkedést az adott időben (jelenben) egyszerű cselekvési aktusokból formálódónak vagy összeállónak tekintő meadi elemzésből konzisztensen volt levezethető. Lehetséges - bár nem szükségszerű -, hogy e komplex szociális viselkedés a teljesülés (konszummálás) távoli jövőbeli szakaszára való hivatkozással van megkonstruálva. E nézet értelmében egy emberi élet önmagában is projektnek fogható fel, amely több egymást átfedő rövidebb-hosszabb projektből áll, amelyek viszont egyszerű cselekvésekből (műveletekből) tevődnek össze (Schwalbe 1987: 121).

2. Schwalbe kimutatta, hogy a társas interakciók is leírhatók, illetve elemezhetők a meadi cselekvésszakaszolás és jellemzés terminusaiban, és egy ilyen leírás során világossá válhat, hogy belső szükségletek, impulzusok sokkal inkább meghatározzák a szerepátvételt, mint ahogy azt a strukturalista szerepkoncepcióban ábrázolták.

3. "A szociális viselkedés strukturalista szerepelméleti felfogása túl nagy dolgot csinál a kreatív és a konform szerepátvétel általa vélelmezett ellentétéből. Mead perspektívájából nézve ez tulajdonképpen álprobléma" (Schwalbe 1987: 120).

Álprobléma - mégpedig azért, mert az egyén sohasem csupán egyetlen meghatározott viselkedési mintával vagy elvárással szembesül, hanem mindig egy komplex ingerkonfigurációval van dolga a cselekvés impulzus és észlelés fázisaiban, amelyeknek a helyzeti összetevők éppúgy részesei, mint a cselekvő alany individuális képességei és késztetései. Ahogyan az egyén az egyes cselekvésekben reprodukáló és újító is lehet, ugyanúgy a cselekvések nagyobb egységeiben, a szerepátvételben is lehet passzívan alkalmazkodó; ám módosíthatja is, "újraírhatja" aktuálisan az adott szerepet. Schwalbe álláspontja e ponton összeér Blumerével, de ő Mead cselekvéseméleti megállapításaival hitelesebben alá tudja támasztani ezt az álláspontot.

"Az egyéni sajátosságok elismerésének az eszméje nem lehetett idegen Meadtól, akinek kevésbé ismert munkái (The Psychology of the Present, 1932; The Psychology of the Act, 1938) tanúsítják, hogy mindig keletkezésében és folyamatában elemezte a szociális kezdeményeket és intézményeket, eközben nagy fontosságot tulajdonított mind a formális, mind az informális tárgyalási mechanizmusoknak és ezek kimenetelét "negotiated order"-ként, azaz a partnerek által közösen tárgyalt és egyeztetett rendként írta le" (Váriné 1991: 104-105). Ha Mead a kooperatív cselekvést uniformizált egyének viselkedéseként értelmezi, nem lett volna szüksége elméletileg a "negotiated order" feltételezésére.

Ha tehát a szerepátvétel, a szerepjátszás jelenségekörét Mead cselekvésfilozófiájának a szellemében mérlegeljük, okkal felfedezhetjük, hogy ez utóbbi elhanyagolásából, háttérbe szorulásából, ismeretének hiányából számos félreértés fakadt. Ilyen félreértésből származhat például az a Moreno által megfogalmazott vád, hogy Mead nem ad teret az egyéni sajátosságoknak, túlzottan az uniformizálódásra helyezi a hangsúlyt. Ebben a tévedésben még ma is sokan osztoznak. Vannak, akik ellenőrzés nélkül igaznak fogadják el Moreno kritikái észrevételeit Meadról, és keresik az utat, hogyan lehetne a meadi szerepfelfogást utólag alkalmassá tenni az individualizációra, az egyéni különbségek és sajátosságok befogadására.

Holott Mead utólagos kijavítása e tekintetben felesleges, mert elgondolásában eleve teret ad a szerepátvétel egyéni formáinak. A túlzott és egyoldalú szerepátvétel nem Mead, hanem a strukturalista

szerepelmélet változatainak sajátja. Így látta ezt Strauss, Joas és Cicourel is. Cicourel nemcsak Goffmann érdemét, hogy nyomatékositotta az aktív szubjektum és a szerepkonstruálás gondolatát, hanem azt is külön kiemelte, hogy ez a gondolat már Meadnál jelen volt (Cicourel 1973: 25-26).

Kiegészítésre, korrekcióra Mead mindenekelőtt a motiváció kérdéskörének atomisztikus és sporadikus kezelése, valamint a generalizált Másik fogalmának túlságosan általános és pontatlan megfogalmazása miatt. A generalizált Másik fogalmához, többszintű és variábilis kategorizációs és megnyilvánulási lehetőségeihez - következésképp a választás és azonosulás (ezen belül a referenciacsoport-választás) játéktérének körvonalazásához és az identitásformálódással való összekapcsolódás megvilágításához - valóban hozzájárult a szimbolikus interakcionizmus, azzal, hogy átvette a szociológiai szerepelmélet néhány e tekintetben nagyon is helyénvaló szempontját, köztük a pozicionális elemzést a társadalom csoporttagozódásában.

Némileg enyhíthet hiányérzetünkön ez a felismerés, amelyre ismét csak Schwalbe jutott: szerepfelfogása, valamint a képzeletről olvasható elgondolása folytán Mead akár a modern kognitív szociálpszichológia előfutárának is tekinthető, sokban előlegezi az utóbbi sémafelfogását. A szerepről kialakult elképzelések, képzetek (imagery) eszerint a jövőbeni cselekvésre, illetve megjelenésre és viselkedésre vonatkoznak, azok előképeiként három módon funkcionálnak: szervezik észlelésünket, ösztönzést, illetve stimulusokat adnak a cselekvéshez és vezetik a cselekvést a végkifejlet, a megvalósítás felé. Ha tehát egyszer már kialakultak, illetve bekerültek az egyén tudatába, akkor a továbbiakban viszonylag önálló motiváló erővé válnak (Az én kiegészítem. - V. Sz. L.). Schwalbe ugyanis nem fogalmazza meg explicit módon, hogy itt a motiváció problémájáról van szó. Márpedig arról szól: a szerep mint az "előadás", a viselkedés megvalósításának képzeletbeli formája (performance imagery). Az "imagery"-t a tapasztalat szülte, és szimbolikusán kódolt. Minden, amit eddig tudunk róla, érezhetően motivációs szerepére utal, mint ahogyan ilyen szerepet játszanak a különböző módon átvett - kulturálisan, etnikailag vagy mikroszociálisan meghatározott sztereotipizált kognitív sémák is. Ezt a szerepet Strauss (1969) mutatta be sikeresen.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a szerep "performance imagery"-kénti felfogása kifejezetten a cselekvésközel és az interakciókban érvényesülő kognitív sémákra utal, és mint ilyen, rendkívül távol áll attól a felfogástól, amelyet Mead tisztán, vagy elsősorban fenomenológiai recepciója képvisel, élén Martin Buberrel, aki hajlamos arra, hogy az interakcióban elsősorban a kontemplatív elemet, a szemlélődést és a hiedelmek, véletlenek cseréjét emelje ki, minden más lehetséges összetevő rovására. Ezt az ellentétes nézőpontot és Mead eredeti pozícióját pedig nem árt tudatosítani, kivált azokkal a némileg eltúlzott várakozásokkal és reményekkel szemben, amelyeket a terápiában kapcsolnak korunkban egyes szerepjátszási technikák alkalmazásához. Anélkül, hogy általában megkérdőjeleznénk a szerepjátszással kapcsolatos egyéni és csoportterápiákat, utalnunk kell arra, hogy ezek bizonyos mértékig szükségképpen mesterkéltek, a résztvevőket kiszakítják élettevékenységük, cselekvésük valóságos kontextusából. Hatékonyságukat pedig talán érdemes a saját tevékenységükhöz való pszichológiai távolság-közelség dimenziójában is értelmezni.

A szerepfogalom utóéletének ez a vázlatos áttekintése remélhetőleg érzékeltette, hogy a meadi elgondoláshoz képest a szerep fogalma gyakorta szegényebb viszonyrendszerben került felhasználásra, még akkor is, ha időközben a szerepformálódás egy-egy aspektusát - mint például a szerepháló, szerepfeszültség, szerep-konfliktus - egyes szerzők Meadnál jobban kidolgozták. A veszteség a társas, együttműködő cselekvés termékeny - hasonító és differenciáló - kontextusából való kiszakításának a következménye. A szerep visszahelyezése ebbe a kontextusba viszont annak a talajnak a megtalálását jelenti, amelyben a társas viszonyok és szerepdifferenciálódások - új szerepek születésével, régiek kiüresedésével együtt mindenkor végbemennek. Ez arra inspirálhat bennünket, hogy Meadhez visszanyúlva újraszervezzük a szerepelméletekről kialakult tudásunkat.